

HADİS METODOLOJİSİNDE İDRÂC VE MÜDREC HADİSLER -I-

Kadir PAKSOY*

ÖZET

Bu makalede hadis metodolojisine göre rivayetlerdeki idrâc ve müdrec hadisler konusu incelenmektedir. İdrâcın sebepleri ve çeşitleri izah edilmektedir. Muhaddislerin idrâcını tespit etmede kullandıkları yöntemlerden bahsedilmekte ve bununla ilgili örnekler sunulmaktadır. Ayrıca müdrec hadisin hükmü beyan edilmekte ve konuyla ilgili eserler tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İdrâc, müdrec, merfû, mevkûf, ravi, rivayet, versiyon.*

“IDRAJ AND MUDRAJ (INTERPOLATION) IN THE METHODOLOGY OF HADİTH”

ABSTRACT

In this article, the issue of *idraj* and *mudraj* (interpolation) in the methodology of *hadith* are dealt with. The causes and variation of *idraj* are analyzed. The methods used by the hadith scholars regarding how to understand are examined and relevant examples were given. The position of such *hadiths* in the methodology of *hadith* is explained. Finally, the works written on this subject are also introduced.

Key Words: *Idraj* and *mudraj* (interpolation) in the methodology of *hadith*, *marfu hadith* (Prophetic saying), *mawquf hadith* (the saying of the Companion), *rawi* (transmitter), *riwaya* (transmission Prophetic saying), *wajh* (several version of a *hadith*).

I. Giriş

İdrâc "إدراج" Arapça "derc" (درج) kökünden gelen "edrace" (أدرج) kipinin masdarıdır. Lügatte; araya sokma, ekleme, dahil etme, tüketme, son verme gibi anlamlara gelir.¹

İstilahta ise hadisin senedine veya metnine ravilerden birisi tarafından aslında bulunmayan bir ilavenin yapılmasına *idrâc*, bu tür hadislere de *müdrec hadis* denir.²

* Arş. Gör. Dr., Harran Ü. İlahiyat Fak. dostlar@hotmail.com , kpaksoy@mynet.com
¹ İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1410/1990, II, 269; İbrahim Mustafa v.d., *el-Mu'cemu'l-vasit*, İstanbul 1989, s. 277; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 264.
² İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osmân, *Ulûmu'l hadîs*, (nşr. Nûruddin İtr), Beyrut 1984, s. 96-98; Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, (nşr. İrfân el-Aşşâ), Beyrut 1993/1414, s. 177-178; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hadis şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadis*, Beyrut, ts., s. 74; Subhî es-Sâlih, *Hadis*

Esasen isnâddaki idrâc, metne yansıyan yönü itibariyle müdrec hadis kapsamında ele alınmaktadır. Bu husus, ravinin isnâddaki tedlisiyle karıştırılmamalıdır.

Genel anlamda idrâc, Rasûlullah'ın sözüne yapılan ilave/ziyade demektir. Bu ilave, kimi defa ravi tarafından hadis metnine eklenen harici bir ifade olmakta, kimi zaman da dahildeki sahabe sözünün Rasûlullah'ın sözüyle karıştırılması şeklinde vuku bulmaktadır. Keza ravi sözünün sahabe kavline karışması da bir çeşit idrâcdır.³

Zaîf ravinin sikaya, sika ravinin diğer bir sikaya muhalif/şâz rivayetleri de idrâc/müdrec kapsamında mütalaa edilmektedir.⁴

İdrâc, rivayete eklenen bir söz olabileceği gibi, başka bir hadis metninden alınmış pasaj da olabilir. Birkaç hadis metninin tek metin haline getirilerek rivayet edilmesi de kompleks bir idrâcdır.

Şu halde idrâc, gerek isnâddaki ilave gerek metindeki ziyade gerekse Rasûlullah'ın kelamına şahısların sözünün karışması şeklinde hadisin orijinalitesini bozacak arızî bir durumdur.

İdrâcla ilgili kaydettiğimiz bu teorik bilgileri müşahhas misalleriyle birlikte aşağıda tahlil edeceğiz. Bu arada idracın sebepleri ve çeşitlerini inceleyeceğiz. Müdrec hadisin hükmünü beyan edecek ve konuyla ilgili eserleri tanıtacağız. Bu çalışmanın devamı olan ikinci makalemizde ise müdrec hadislerle ilgili örnekler sunacağız.

II. İdrâcın Sebepleri ve Çeşitleri

Muhaddisler, çoğu zaman hadislerin isnâdında yahut metninde bulunan önemsiz de olsa ziyadeleri ve bu ziyadeleri yapanları zikrederler. Böyle yapmalarının nedeni, Rasûlullah'ın kelamına şahıs sözünün karışmasını önlemektir. Diğer bir nedeni de mezkûr ifadeyi ve o ifadeyi söyleyeni zikretmedikleri takdirde, bunların müdrec olduğunu düşünmeyerek kendilerinden olduğu gibi rivayet eden insanların bu sûretle –istemeyerek de olsa- Hz. Peygamber'e veya onun hadislerini eda eden kimseye karşı yalan söylenmesine müsaade etmiş olacaklarından endişe duymalarıdır.⁵

İbn Hacer (852/1448), idrâcın nasıl meydana geldiğini izah ederken, metinlerde açıklama ve ayrıntı için kullanılan edatların hazfedilmesi işlemine dikkat çeker ve şöyle der: “Bunun sebebi, bazı ravilerin açıklama ya da ayrıntı için kullanılan edatları hazfederek kısaltmaya gitmesi, onlardan sonra gelen ravilerin de hiçbir ayrıma gitmeden onu müdrec olarak rivayet etmesidir.” İbn Hacer bu izahın

İlimleri ve Hadis İstilahları, (trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1981, s. 208.

³ Hâkim, Ebû Abdillâh en-Nisâbüri, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, (nşr. Seyyid Muazzam Huseyn), Beyrut 1977, s. 39.

⁴ İbn Hacer el-Askalâni, *Nuhbetu'l-fiker Şerhi*, (trc. Talat Koçyiğit), Ankara 1971, s. 61.

⁵ Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 74; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 208-210.

ardından Ahmed b. Hanbel'in (241/855) şu sözüne atıfta bulunur: Vekî' hadiste " ... يعني كذا" tabirlerini kullanırdı. Aynı şekilde Zuhri (124/741) de çoğu zaman hadisleri izah eder ve yorumlardı. Ekseriyetle de yorum edatlarını zikretmezdi. Bu nedenle bazı arkadaşları ona "Kendi kelimini Peygamber'in keliminden ayır!" derlerdi.⁶

Sahabî olsun sonraki ravilerden birisi olsun, rivayet ettiği hadis- le ilgili bir söz ekler ya da açıklamada bulunur. Daha sonraki ravi de bunu hadistenmiş gibi –söyleyene işaret etmeden- rivayet eder. Du- rumu bilmeyenler de bütün metnin Rasûlullah'a ait olduğunu sanır.

Bunlara ilaveten idrâc sebebi olarak ayrıca şu nedenler sıralan- maktadır:

- Hadisteki garîb lafzı açıklamak
- Ravinin Rasûlullah'ın hadisini söylemeye bir hazırlık olmak üze- re zikrettiği ifade
- Hadisteki bir hükümü açıklamak maksadıyla yapılan ila- ve/ ziyade
- Hadisten bir hüküm çıkarmak/istinbat
- Ravinin hadisteki muhtevaya yorum eklemesi
- Hadisteki ifadeye mutabık bir âyeti zikretmek
- Ravinin zihnindeki çağrışımları farkında olmadan hadis metnine eklemesi

Bunlarla ilgili misaller üzerinde makalemizin ikinci bölümünde genişçe duracağız.

Muhaddisler genel anlamda idrâcî isnâdda ve metinde idrâc ol- mak üzere iki kısımda mütalaa etmişlerdir. Bu iki kısmı da kendi içinde farklı şekillerde incelemişlerdir:⁷

A. İsnâdda İdrâc [الإدراج في الإسناد]

Bir ravinin sika ravilere muhalefetle isnadında değişiklik yapı- rak rivayet ettiği hadistir. Buna *mudrecul'l-isnâd* "مدرج الإسناد" da de- nir.⁸

Hadisin isnâdında vuku bulan idrâc, netice itibariyle metne râcidir⁹ ve başlıca üç kısımdır:

Birincisi: Ravi, kendisine ulaşan bir hadisin muhtelif isnâdları olmasına rağmen ortak ravilerden yalnız birinin isnadını esas alır ve

⁶ İbn Hacer, *Nuhbetu'l-fiker Şerhi*, s. 61; Emîr es-San'ânî, *Tavdihu'l-efkâr*, (nşr. M. Muhyiddîn Abdulhamîd), Kahire 1396, II, 63-64.

⁷ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 96-98; Suyûtî, *Tedrib*, s. 177-178; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 74; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 208-210.

⁸ İbn Hacer, *Nuhbetu'l-fiker şerhi*, s. 61; Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, An- kara 1992, s. 305.

⁹ Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 74; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 209.

tamamını bu isnâda göre rivayet eder. İsnâdaki farklılıkları dikkate almadığı için naklettiği hadis müdrec olur. Bunun müşahhas örneğini aşağıdaki rivayette tahlil edelim:

Abdullah b. Mes'ûd (32/652) demiştir ki: Bir defasında Hz. Peygamber'e "Ya Rasûlallah! Günahın hangisi en büyüktür?" diye sordum. Buyurdu ki: "Allah seni yarattığı halde Ona şirk koşmandır." "Sonra hangisidir?" dedim. Buyurdu ki: "Kendi evladını yiyeceğine ortak olacağı endişesiyle öldürmendir." "Sonra hangisidir?" dedim. Buyurdu ki: "Komşunun karısıyla zina etmendir."¹⁰

Tirmizî'nin rivayetine göre Abdurrahman b. Mehdî (198/814) bu hadisi Süfyân'dan (161/778) o da Vâsıl (120/738), Mansûr (129/747) ve A'meş'den (148/); bu üç ravi ise Ebû Vâil'den (102/721), o da Amr b. Şurahbil (63/683) vasıtasıyla Abdullah b. Mes'ûd'dan (32/652) nakletmektedir. Ancak ortak üç ravinin isnâdlarını tetkik eden muhaddisler, Vâsıl el-Ahdeb versiyonunda Amr b. Şurahbil'in adının geçmediğini tespit ederler. Nitekim Buharî bunu Vâsıl yoluyla Ebû Vâil'den o da İbn Mes'ûd'dan nakletmektedir.¹¹ Dolayısıyla Amr b. Şurahbil, sadece Mansûr ve A'meş'in isnâdında vardır. Vâsıl'ın isnâdında ise yoktur. Her üç ravinin ortak isnâda sahip olmadıklarını beyan eden muhaddisler, tamamını tek isnâdla zikretmeyi idrâc sayarlar. Tirmizî de bu hususa işaret eder ve hadisi "hasen garîb" olarak nitelendirir.¹²

İkincisi: Ravi bir şeyhten aynı konuda iki hadis işitir. Bu hadisler farklı sahabilerden gelmekte ve lafızlarında farklılıklar bulunmaktadır. Ancak ravi bir sahabînin hadisini rivayet ederken farkında olmadan diğerinden ilavede bulunur. Oysa yaptığı ilave, zikrettiği isnâdın metninde olmayan bir fazlalıktır.

Bununla ilgili misale geçmeden önce misal olarak seçtiğimiz rivayetlerdeki müdrec ifadelerin belirgin olması için köşeli parantez içine aldığımızı hatırlatalım.

Saîd b. Ebî Meryem (224/839), İmam Mâlik'den (179/795), o Zuhri'den (124/741), o da Enes b. Mâlik'den (92/711) Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet eder:

لا تباغضوا ولا تحاسدوا ولا تدابروا [ولا تنافسوا] وكونوا عباد الله اخوانا ولا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث ليال.

"Birbirinize öfkelenmeyin, haset etmeyin, sırt çevirmeyin, [rekabete kalkışmayın]. Ey Allah'ın kulları kardeş olun. Müslümanın kardeşiyle üç günden fazla küs durması helal olmaz."¹³

¹⁰ Tirmizî, "Tefsîru's-sûre" 25/1.

¹¹ Buharî, "Tefsîru's-sûre" 25/2.

¹² Tirmizî, aynı yer; Suyûtî, *Tedrib*, s. 178-179; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 76; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlmleri*, s. 209.

¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec*, (nşr. Muhammed Matar ez-Zehrânî),

Muhaddisler, ولا تنافسوا “rekabete kalkışmayın” ifadesinin Enes rivayetinin diğer versiyonlarında bulunmadığını belirterek metni bu şekilde nakleden yegâne ravinin Saîd b. Ebî Meryem olduğunu söylemişlerdir.¹⁴ Bu arada müdrec ifadenin Enes rivayetine intikalini şöyle izah etmişlerdir: Ebû Hureyre’den (56/776) merfû olarak nakledilen rivayette ولا تنافسوا “rekabete kalkışmayın” ifadesi mevcuttur.¹⁵ Saîd b. Ebî Meryem ise her iki rivayeti İmam Mâlik’den işitmiştir. Fakat mezkûr ifadenin Enes rivayetinde de mevcut olduğunu zannederek metni bu şekilde nakletmiştir.¹⁶ Böylece farkında olmadan bir hadisten diğerine idrâc yapmıştır.

Bu misalde de görüldüğü üzere, isnâddaki idrâc aslında metne râci olan bir değişikliktir. Bu değişiklik, farklı isnâdla gelen bir metinden diğer metne aktarılan bir kelime yahut pasaj olabileceği gibi, tamamen metinlerin birbirine idhâli/idrâcı şeklinde de olabilir. Bu türden kompleks idrâcın tipik misallerinden birisini aşağıda inceleyelim:

İbn Kesîr (774/1373), Taberânî’nin (360/970) *et-Twâlat* adlı eserine atıfta bulunarak onun Ahmed b. Hasen → Ebû Âsım en-Nebîl → İsmail b. Râfi’ → Muhammed b. Ziyâd → Muhammed b. Ka’b el-Kurazî → Ebû Hureyre isnâdıyla kaydettiği merfû rivayeti tahlil eder. Bu rivayette; İsrâfil’in sûra üflemesiyle başlayan, kıyamet sahneleriyle devam eden, cennet ve cehenneme gideceklerin menzillerine ulaşmalarıyla sona eren âhîret ahvali uzun uzadıya anlatılmaktadır.¹⁷ Sayfalarca süren bu rivayeti zikrettikten sonra İbn Kesîr özetle şöyle der: Medine ehlinde olup Basra’ya yerleşen ve kassâs (kıssacı) lakabıyla tanınan İsmail b. Râfi’ in ^(144/761)¹⁸ teferrüd ettiği bu rivayet müdrecedir. Doğrusu o, konuyla ilgili muhtelif isnâdlarla nakledilen rivayetleri toplayıp tek düze metin haline getirmiştir.¹⁹ İbn Hacer

Riyad 1418, II, 740.

¹⁴ Enes b. Mâlik rivayetinin öteki versiyonları için bkz. *Buharî*, “Edeb” 62; *Müslim*, “Birr” 23; *Ebû Dâvûd*, “Edeb” 47; Mâlik b. Enes, *Muvatta*’, “Husnu’l-huluk” 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 225; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, VI, 294.

¹⁵ Ebû Hureyre rivayeti için bkz. *Buharî*, “Edeb” 58; *Müslim*, “Birr” 28; *Muvatta*’, “Husnu’l-huluk” 15; Ahmed, *Müsned*, II, 312.

¹⁶ Hatîb, *el-Fasl li’l-vasli’l-mudrec*, II, 740-743; İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 97; Suyûtî, *Tedrib*, s. 178; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu’l-hasîs*, s. 76.

¹⁷ Taberânî’nin *Twâlat*’ı günümüze ulaşmamıştır. Bununla beraber yukarıdaki rivayetin aynısı Taberî’nin *Tefsîr*’inde de yer almaktadır. Bkz. et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, Mısır 1388/1968, XX, 13.

¹⁸ *İsmail b. Râfi’ b. Uveymir*, Tirmizî ve İbn Mâce’nin ricalindedir. Hadisleri maktûb ve müdrec yapması sebebiyle tenkit edilen bir ravidir. Bkz. İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed el-Bustî, *Kitâbu’l-mecrîhîn*, (nşr. Mahmûd İbrahim Zâyid), Halep 1396, I, 124; İbn Adiy, Abdullah b. Adiy, *el-Kâmil fi’du’afâi’r-ricâl* (nşr. Suheyl Zekkâr, Muhtâr Gazzâvî), Beyrut 1409/1988, I, 280; Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Mizânü’l-i’tidâl* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Beyrut, ts., I, 227; İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, (nşr. Dâru İhyâi’t-turâsil-‘arabî), Beyrut 1412/1991, I, 258.

¹⁹ İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmail, *Tefsîru’l-Kur’ân’l-azîm*, (nşr. M. İbrahim el-Bennâ vd.), İstanbul 1985, III, 276-282; a. mlf., *en-Nihâye fi’l-fiten ve’l-melahim* (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), Kahi-

(852/1448) de bu görüşünde İbn Kesîr'e katıldığını belirtir.²⁰

Üçüncüsü: Bir muhaddis rivayet edeceği isnâdı zikrettikten sonra metni söylemeden önce veya metne başlayıp da tamamını bitirmeden önce istidrâdî olarak bir söz söyler. Orada bulunan raviler ise muhaddisin sözünü hadis zannederek nüshalarına kaydederler. Böylece zikredilen isnâda ait olmayan farklı bir metin ortaya çıkmış olur. Bununla ilgili zikredilen müşahhas örneklerden birisi şöyledir:

Muhaddislerden Şerîk (178/794), imlâ meclisinde hadis yazdırırken A'meş → Ebû Süfyân Talha b. Nâfi' → Câbir b. Abdillâh isnâdını zikreder. Henüz metni zikretmeden Sâbit b. Mûsa (229/844) adındaki talebesinin yüzüne bakarak şöyle iltifat eder: من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار "Gece çok namaz kılanın gündüz yüzü güzel(nurlu) olur." Ancak Sâbit b. Mûsa başta olmak üzere imlâ meclisinde bulunanların çoğu bu sözü hadis zannederek nüshalarına kaydederler. Böylelikle ravi farkında olmadan hocasının sözünü Hz. Peygamber'e nisbet etmiş olur. Nitekim İbn Mâce bunu Sâbit b. Mûsâ'dan mezkûr isnâdla Hz. Peygamber'in sözü olarak nakletmektedir.²¹ Kimi hadis münekkidleri, Sâbit b. Mûsâ hakkında sâlih ve âbid bir şahıs olsa da hadiste zaif görüldüğünü, İbn Mâce'deki bu rivayetin Şerîk ile kendisi arasında geçen iltifat cümlesinden ibaret olduğunu belirterek müdrec hadis kapsamında tahlil ederler.²²

B. Metinde İdrâc [الإدراج في المتن]

Bir ravinin diğer ravilere muhalefetle, metnin aslından olmayan bazı sözleri ilave ederek bunların hadisten olmadığını beyan etmeksizin rivayet etmesidir. Buna mudrecul'l-metn "مدرج المتن" de denir.²³

Muhaddisler genel itibariyle idrâcî metin merkezli ele almaktadırlar. Metindeki idrâcın temelini ise Rasûlullah'ın sözüne sahabe ya da sonraki bir şahsın sözlerinin karışması oluşturmaktadır. Bu bağlamda ravi sözü olduğu belirtilmeksizin hadis metnine giren her türlü ilave/ziyâde idrâcdır. Bu ilave/ziyade ister metindeki kapalılığı izah ve tefsir etme şeklinde olsun, ister fikhî bir hususu beyan etme tarzında olsun isterse her hangi bir yorum ifade eden türden olsun hadise sonradan eklendiği için idrâc sayılmaktadır.

Metindeki idrâc, metnin başında, ortasında yahut sonunda ola-

re, ts, I, 223.

²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, (nşr. M. Fuâd Abdalbâkî, Muhibbuddîn el-Hatîb), Beyrut 1407/1987, XI, 369.

²¹ *İbn Mâce*, "İkâme" 174.

²² Rivayetle ilgili değerlendirmeler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut 1952, I, 327; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, I, 207; İbn Adiy, *el-Kâmil*, II, 99, 341; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *Şu'abu'l-îmân*, (nşr. M. Saîd Besyûnî), Beyrut 1410, III, 129.

²³ Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu'l-hasis*, s. 74; Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 306.

bilir.

Metnin başındaki idrâcla ilgili verilen misallerden birisi şudur:

Abdullah b. Mes'ûd (r) demiştir ki:

[تعاهدوا القرآن - أو المصاحف - فلهو أشد تفصييا من صدور الرجال من النعم من عقلها] قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا يقل أحدكم نسيت آية كيت وكيت بل هو نسي.

[Kur'an'la/Mushaf'la meşgul olun. Onun şahısların sadırlarından kaçması, develerin bağlarından kaçmasından daha şiddetlidir.] Rasûlullah (s) buyurmuştur ki: “Sizden biriniz ‘ben filan ve filan âyetleri unuttum’ demesin. Belki kendisine unutturulmuştur.”²⁴

Bu rivayette önce sahabe sözü, akabinde Hz. Peygamber'in hadisi zikredilmektedir. Köşeli parantezdeki ifadeler, İbn Mes'ûd'a aittir. Ancak kimi raviler bu ifadeleri de merfû zannederek Hz. Peygamber'e nisbet etmişlerdir. Hadis münekkidi ise rivayetin muhtelif versiyonlarına atıfta bulunarak bunları birbirinden tefrik etmişlerdir.²⁵

Metnin ortasındaki idrâc için şu misali zikredebiliriz:

Hz. Âişe (58/678) Hz. Peygamber'e ilk vahyin gelişini şöyle anlatır:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يخلو بغار حراء فيتحنث فيه [وهو التعبد] الليالي ذوات العدد...

“Rasûlullah (s) Hira mağarasına çekilir ve orada belirli geceler tahannüs [ibadet] ederdi...”²⁶

Buradaki وهوالتعبد ifadesi müdrecedir. İmam Zuhri (124/741) bunu tahannüs eder” ibaresini açıklamak için eklemiştir. Zuhri kimi defa naklettiği hadislerle bu tür açıklamalar getirmektedir.²⁷

Metnin sonundaki idrâca misal:

Hz. Peygamber (s) Abdullah b. Mes'ûd'a (32/652) teşehhüdde okunacak şu duayı öğretir:

التحيات لله والصلوات والطيبات والسلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله

İbn Mes'ûd da ilerleyen yıllarda tabiinden Alkame'ye (62/681) bu duayı öğretir ve “Bunu okuyunca namazını tamamlamış olursun. Bundan sonra dilersen kalk, dilersen otur.” der. Ancak Alkame'den bu hadisi nakleden Kâsım b. Muhaymira (100/720), İbn Mes'ûd'un “Bunu okuyunca...” diye başlayan sözünü Rasûlullah'ın sözünün devamı zanneder. Böylece farkında olmadan sahabe sözünü

²⁴ Buhari, “Fezâilu'l-Kur'an” 23; Müslim, “Salâtu'l-musâfirin” 229; Ahmed, Müsned, I, 381.

²⁵ Rivayetin müdrec versiyonları ile muhaddislerin görüşleri için bkz. Hatib, el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec, I, 209 -217; Suyûti, el-Medrec ile'l-mudrec (Mecmûatu resâil fi ulûmi'l-hadîs içinde), Beyrut 1985, s. 34.

²⁶ Buhari, “Bed'u'l-vahy” 3.

²⁷ Hatib, el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec, I, 155; Suyûti, el-Medrec ile'l-mudrec, s. 38.

Rasûlullah'ın kelamına idhal/idrâc etmiş olur.²⁸ Nitekim Ebû Dâvûd (275/888) ve Dârimî'nin (255/869) merfû olarak kaydettikleri hadis müdreccdir.²⁹ Diğer muhaddisler ise bunu İbn Mes'ûd'un sözü (mevkûf) olarak rivayet etmişlerdir.³⁰

Görüldüğü üzere muhaddisler idrâcî isnâd ve metinde olmak üzere iki türlü ele almışlardır. Yapılan bu taksim, şekil itibariyledir. Muhteva açısından da bir taksimata gidilebilir. Sözgelimi, sahabe sözünün merfû olarak nakledilmesi, tabii ya da sonraki nesilden bir raviye ait sözün merfû olarak rivayet edilmesi gibi. Öyle ki, kimi zaman sahabî, Hz. Peygamber'in söz, fiil ya da takrirlerinden bahsederken kendisine ait bir ifadeye yer verir. Bu ifade, hadisteki bir meseleyi izah etme, kapalılığı giderme, Hz. Peygamber'in sözüne zemin hazırlama yahut şahsi kanaat beyan etme şeklinde olabilir. Eğer sahabe sözü, Hz. Peygamber'in kelamı gibi nakledilirse mevkûf ifadenin merfû ifadeye dönüşmesi şeklinde bir idrâc vuku bulur. Hz. Peygamber'in kelamının öncesinde veya sonrasında yer alan sahabe sözü, kimi raviler tarafından Hz. Peygamber'in kelamıyla karıştırılmaktadır. Bunun misalleri üzerinde aşağıda duracağız. Kimi zaman da tabiiinden veya sonraki nesilden bir ravinin sözü, Hz. Peygamber'in kelamıyla yahut sahabenin sözüyle karıştırılmaktadır. Buna maktû ifadenin merfû ya da mevkûf olarak rivayet edilmesi denir. Bunları şöylece formüle edebiliriz:

Sahabe kavlinin Peygamber kelamına idrâcî : mevkûf → merfû

Ravi sözünün Peygamber kelamına idrâcî : maktû → merfû

Ravi sözünün sahabe kavline idrâcî : maktû → mevkûf

Muhteva açısından sahabe kavlinin merfû olarak nakledilmesine ilişkin Hz. Âişe'den nakledilen ve *Ümmü Zer'* hadisi diye şöhret bulan şu rivayeti inceleyelim:

Hz. Âişe demiştir ki: Bir zaman onbir kadın otururlar ve kocalarının durumlarından hiçbir şeyi gizlemeden anlatmayı ahdederek.

Bu kadınlardan birincisi söze şöyle başlar: Benim kocam sanki sarp dağ başında arık deve etidir. Düz değildir ki çıkılsın, semiz değildir ki götürülsün.

İkincisi şunu söyler: Kocamın haberini ifşa edemem; çünkü koruyum onu (bitirmeden) bırakamam. Onu anarsam irisini ufağını söylerim.

Üçüncüsü şöyle der: Kocam uzun boylu (kaba saba) birisidir.

²⁸ Hatib, *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec*, I, 102-107; Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, s. 40; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 96; Suyûti, *el-Medrec ile'l-mudrec*, s. 22.

²⁹ *Ebû Dâvûd*, "Salât" 178; *Dârimî*, "Salât" 84.

³⁰ Ahmed, *Müsned*, I, 413; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *Sahih*, (nşr. M. Mustafa el-A'zami), Beyrut 1390/1970, I, 356; Dârekutni, *Sünen*, I, 351.

Konuşursam boşanırım, susarsam muallakta bırakılırım.

Dördüncüsü: Kocam Tihâme gecesı gibidir. Ne sıcaaktır, ne soğuk. Ne korkulur, ne de bıılır.

Beşincisi: Kocam içeri girerse pars, dışarı çıkarsa aslan kesilir; emniyet ettiğı şeyi sormaz.

Altıncısı: Kocam yerse siler süpürür, içerse sömürür. Yatarsa bürünür. Etrafında ne var ne yok hiç tınmaz/yoklamaz.

Yedincisi: Kocam beceriksizdir, işleri üzerine yığılmıştır. Her dert onu bulur; baş yarılması mı kol kırılması mı ararsın? Hatta her ikisini de onda bulursun!

Sekizincisi: Kocamın kokusu zaferandır, teni ise sanki tavşandır.

Dokuzuncusu: Kocamın direğı yüksek (soylu), kını uzun (kahraman), külü çok (misafirperver), evi meclise yakın (eşraftan) bir adamdır.

Onuncusu şöyle der: Kocam Mâlik'dir, ne Mâlik ama! Cehennem bekçisi Mâlik bundan çok daha hayırlıdır. Onun çok çöken, az dolaşan develeri vardır. Çalgı sesini işittiler mi helak olacaklarını anlarlar.

Onbirincisi şunu anlatır: Kocam Ebû Zer'dir, ne Ebû Zer' ama! Ziyetten kulaklarımı şakırdattı, pazılarımı yağla doldurdu, beni sevindirdi. Benim de gönlüm ferah oldu. Beni taşrada kuzucukların sahibinde buldu da at kişnemesine ve deve sesine sahip harman yapan, tınaz savuran bir aileye kattı. Onun yanında konuşuyor, azarlanmıyorum. Uyuyor, sabahlıyorum. İçiyor ve kanıyorum. Ebû Zer'in annesi de ne kadın ama! Ambarları büyük, evi geniş! Ebû Zer'in oğlu da ne oğul ama! Uzandığı yer soyulmuş hurma lifi gibi. Kendisini bir kuzunun budu doyurur. Ebû Zer'in kızı da ne kız ama! Anasına, babasına itaatkâr. Çeyizi/örtüsü dolgun, konu komşuyu çatlatan takımından. Ebû Zer'in câriyesi de ne câriye ama! Bizim sözlerimizi başkalarına yaymaz, zahiremizi döküp saçmaz, evimizi de kuş yuvasına çevirmez. Derken tulumlarımızda süt çalkalanırken Ebû Zer' çıktı gitti. Bir kadına rastlamış ki, yanında pars gibi iki evladı var; kucagındaki iki nar ile oynuyorlar. Hemen beni boşayıp onu nikahladı. Ben de ondan sonra eşraftan bir adama kocaya vardım ki, seri ata biner, elinde mızrakla dolaşır, ayağıma yetişkin develeri serer. Her tür hayvandan bir çift verir. Bana, "Ye Ümmü Zer', akrabana da ver!" der. Ama onun bana verdiklerini toplasam Ebû Zer'in kaplarının en küçüğünü doldurmaz.

Bu hikayeyi anlatan Hz. Âişe'ye Rasûlullah (sas) şöyle iltifat et-

miştir: “*Ben senin için Ümmü Zer’e nisbetle Ebu Zer’ gibiyim.*”³¹

Buharî ile Müslim’in ittifakla naklettikleri bu rivayet, sonundaki iltifat cümlesi müstesna tutulursa, tamamı mevkûftur. Zira hikayeyi anlatan kişi Hz. Âişe’dir. Ancak Taberânî ve Ebû Nu’aym’ın rivayetlerinde ise mezkûr hikaye Hz. Peygamber’e nisbet edilmektedir.³² Hadis münekkidler de bu hadisin tamamını merfû olarak nakleden ravilerin hataya düştüklerini; farkında olmadan mevkûf olarak nakledilen bir hikayeyi merfû hale getirdiklerini belirtirler.³³

Bu bağlamda Taberânî’nin rivayetlerini diğer muhaddislerin rivayetleriyle mukayese eden Heysemî (807/1404), sahîh kaynaklarda Ümmü Zer’ hikayesinin Hz. Âişe’ye nisbet edildiğini, dolayısıyla Taberânî’nin birkaç vecihten naklettiği merfû rivayetin müdrec olduğunu beyan eder. Akabinde isnaddaki bazı ravileri cerh eder.³⁴

Bunun yanı sıra Hatîb el-Bağdadî, Muhammed b. Dahhâk (ö.) adındaki ravinin Ümmü Zer’ hadisindeki onbir kadının isimlerini verdiğini, ancak öteki ravilerin hiçbirisinden böyle bir ayrıntının nakledilmediğini, dolayısıyla bu isimlerin mezkûr raviye ait bir yakıştırma/sokuşturma (müdrec) olduğunu belirtir.³⁵

Maktû ifadenin merfû olarak nakledilmesine ilişkin Ebû Hureyre’den rivayet edilen şu merfû’ hadisi inceleyelim:

[إذا صلى أحدكم الجمعة فليصل بعدها أربعاً [فإن عجل به شيء فليصل ركعتين في المسجد وركعتين إذا رجع]

Biriniz Cumâ namazını kıldığında arkasından dört rekat daha kılsın. [Eğer acele etmesini gerektiren bir işi varsa, iki rekatını mescidde, kalan ikiyi de ulaştığı mekanda kılsın.]³⁶

Bu hadisteki “Eğer acele...” diye zikredilen kısım, tebe-i tabiîn ravisi Süheyl b. Ebî Sâlih’in (~150/768) açıklamasıdır. Nitekim Müslim’in kaydettiği diğer versiyonda ve Ebû Dâvûd ile İbn Hibbân’ın rivayetlerinde “Süheyl demiştir ki...” diye bunun Süheyl’e ait olduğu tasrih edilmektedir.³⁷ Ancak Süheyl’den bu hadisi nakleden Abdullah b. İdrîs (192/808), mezkûr kısmı hadisin aslından zannederek tamamını Hz. Peygamber’e ref etmiştir.³⁸

³¹ Buharî, “Nikâh” 82; Müslim, “Fezâilu’s-sahâbe” 92.

³² Bu rivayetin müdrec versiyonları için şu kaynaklara bakılabilir: Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, XXIII, 164-173; Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ*, Beyrut 1405, VIII, 356.

³³ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Hatîb, *el-Fasl li’l-vasli’l-mudrec*, I, 237-248; Suyûtî, *el-Medrec ile’l-mudrec*, s. 30.

³⁴ Heysemî’nin rivayet ve raviler hakkında kaydettiği değerlendirmeler için bkz. Heysemî, Nürüddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecma’u’z-zevâid ve menbe’u’l-fevâid*, Beyrut 1982, IV, 318, IX, 240.

³⁵ Hatîb, *el-Fasl li’l-vasli’l-mudrec*, I, 246.

³⁶ Müslim, “Cum’a” 67-69.

³⁷ Müslim, “Cum’a” 68; Ebû Dâvûd, “Salât” 238; İbn Hibbân, *es-Sahîh [el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân]*, (nşr. Şuayb el-Arnâvut), Beyrut 1414/1993, VI, 233.

³⁸ Suyûtî, *el-Medrec ile’l-mudrec*, s. 22.

Bunlardan başka kimi rivayetlerde sahabe kavli ile Peygamber kelamı birbirinin yerine ikame edilmektedir. Yani rivayetin bazı versiyonlarında sahabe kavli merfû hale getirilmekte, bazılarında ise merfû ifade sahabe kavli olarak nakledilmektedir. Bunun bir örneğini İmam Mâlik (179/795) ve Ebû Ya'îlâ (307/919) tarafından nakledilen şu rivayet üzerinde tahlil edelim:

Hız. Ömer (23/644) bir defasında Hız. Ebû Bekr'in (12/634) yanına girer ve onu dilinden tutmuş çekerken görür. "Ne yapıyorsun Rasûlullah'ın halifesi?" diye sorar. Ebû Bekr (r) şu cevabı verir:

إن هذا أوردني الموارد إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ليس شيء من الجسد إلا يشكوا إلى الله اللسان على حدته

"Bu dildir beni felakete sürükleyen. Rasûlullah (s) buyurmuştu ki: "Bedende hiçbir âzâ yoktur ki, her birisi dili Allah'a şikayet etmiş olmasın."³⁹

Burada önce sahabe kavli, akabinde Peygamber kelamı verilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, kendisine ulaşan bir kısım rivayetlerde kimi ravilerin sahabe kavlini Rasûlullah'ın sözüne derc ederek merfû hale getirdiklerine dikkat çeker. Buna mukabil kimisinin de metnin tamamını sahabe kavli gibi nakletmekle hataya düştüklerini belirtir. Doğrusunun yukarıdaki metne mutabık nakledilen rivayetlerin olduğunu beyan eder.⁴⁰

III. İdrâcı Tespit Yöntemleri

Hadisteki idrâcın tespiti, aynı zamanda sened ve metin tenkidi işlemleriyle irtibatlı ele alınacak bir ameliyedir. Bunun yanı sıra müşkilül'l-hadis konusuyla da ilişkilidir.

Muhaddisler, hadisin isnâdında veya metninde idrâc olup olmadığını tespit etmek için çeşitli yöntemler uygulamışlardır. Bu yöntemlerden en yaygın olanları üzerinde misalleriyle birlikte duralım:

1. Hadisteki bir ifadenin Peygamber kavli olmayıp şahıs sözü olduğunu ravinin haber vermesi

Kimi zaman sahabe ya da sonraki bir ravi, Hız. Peygamber'e ait olmayan ifadeyi ayırt ederek bunu kimin söylediğini beyan eder. Rivayetin muhtelif versiyonlarından birisinde bu tür ifadenin bulunması, hadisteki idrâcı tespit etmede önemlidir. Bununla ilgili olarak aşağıdaki misali inceleyelim:

Abdullah b. Mes'ûd (r) şu hadisi rivayet eder:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من مات وهو يشرك بالله شيئاً دخل النار [وأنا أقول] ومن مات وهو لا يشرك بالله شيئاً دخل الجنة.

³⁹ Muvatta', "Kelâm" 12; Ebû Ya'îlâ, Mûsned, I, 17. Muvatta'da sadece Hız. Ebû Bekr'in sözüne yer verilmekte, devamındaki merfû kısım ise zikredilmemektedir.

⁴⁰ Hatîb, el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec, I, 201-209.

Rasûlullah (s) buyurdu ki: “*Kim Allah’a şirk koşarak ölüirse cehenneme girer.* [Ben (yani İbn Mes’ûd) derim ki: Kim de Allah’a şirk koşmadan ölüirse cennete girer]”⁴¹

Muhaddislerin farklı lafızlarla tahriç ettikleri İbn Mes’ûd hadisindeki ilk cümle merfû, ikincisi İbn Mes’ûd’un sözüdür. Fakat Buharî ile Nesai’nin rivayetinde metnin tamamı merfû olarak nakledilmektedir. Buna mukabil Müslim ve öteki muhaddislerin kaydettikleri versiyonlarda ikinci cümlenin İbn Mes’ûd’a ait olduğu tasrih edilmektedir. Şu halde metindeki ilk cümle merfû, ikinci cümle ise mevkûftur.⁴²

2. İdrâcın farkına varan bir muhaddisin tasrih etmesi

Bununla ilgili pek çok misal vardır. Bunlardan birisini inceleyelim:

Buharî, Müslim ve diğer muhaddislerin Abdullah b. Ömer’den (73/692) naklettikleri bir rivayet şöyledir:

لا تقارنوا فان رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى عن القران/الإقران [إلا أن يستأنن الرجل أخاه]

“Çifter yemeyin; çünkü *Rasûlullah (s) çift yemeden nehyetti.* [Meğer kişi kardeşine izin vermiş ola.]”⁴³

Bu rivayetteki “Meğer kişi kardeşine izin vermiş ola.” ifadesi merfû değildir. Zira Şu’be b. Haccâc (160/776) bu ifadenin Abdullah b. Ömer’e ait bir söz olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Müslim’in kaydettiği bir başka versiyonda bununla ilgili ayrıntılı haber şöyle anlatılmaktadır:

Bir defasında Abdullah b. Zübeyr (73/692) arkadaşlarına kuru hurma ikram etmekte idi. O günlerde kuraklık ve kıtlık vaki idi. Onlar hurmaları yerlerken Abdullah b. Ömer gelip onlara şu hatırlatmada bulundu: “(Hurmaları) çifter çifter yemeyin, zira *Rasûlullah (s) çift yemeden nehyetti.* Meğer kişi kardeşine izin vermiş ola.” Şu’be b. Haccâc demiştir ki: Bildiğim kadarıyla izinle ilgili ifade İbn Ömer’in sözüdür.⁴⁵

Burada muhaddislerden Şu’be b. Haccâc, merfû ifade ile mevkûf ifadeyi birbirinden tefrik etmektedir.

3. Rivayetin farklı tarikleri/vecihleri/versiyonları tespit edilerek mukayese yapılması, idrâc olup olmadığının test edilmesi

⁴¹ Buharî, “Cenâiz” 1, “Eymân” 19; Müslim, “İmân” 150-151; Nesâî, “Salât” 1, “İmân” 3.

⁴² Rivayetin muhtelif versiyonlarında vuku bulan idrâcla ilgili mukayeseler için bkz. Hatîb, *el-Fasl li’l-vasli’l-mudrec*, I, 217 vd.; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, II, 112; Suyûtî, *el-Medrec ile’l-mudrec*, s. 15.

⁴³ Buharî, “Mezâlim” 14, “Et’ime” 44; Müslim, “Eşribe” 150; Ebû Dâvûd, “Et’ime” 43; Ahmed, *Müsned*, II, 7, 44.

⁴⁴ Hatîb, *el-Fasl li’l-vasli’l-mudrec*, I, 135 vd.; Suyûtî, *el-Medrec ile’l-mudrec*, s. 31.

⁴⁵ Müslim, “Eşribe” 150.

İdrâcî teşhis ve tespit etmede en çok kullanılan yöntem budur. Muhaddisler, rivayetin farklı tariklerini tetkik ederek lafızları karşılaştırmışlardır. Bu arada idrâc olup olmadığını test etmişlerdir. Muhtelif tarikleri/versiyonları bulunmayan rivayetdeki idrâcî tespit etmek hayli zordur. Bu tür durumlarda aynı rivayetin benzerlerine müracaat edilir. Ayrıca metin tenkidi yöntemlerinden istifade edilir.

Müteaddit tarikleri ve muhtelif versiyonları bulunan hadislerdeki idrâcın tespit edilmesiyle ilgili misallerden birisini burada inceleyelim:

Hiz. Peygamber (s), abdest alan kimselerin ayaklarını iyi yıkamadıklarını görünce ويل للأعقاب من النار “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*” buyurmuştur. Bu bağlamda kimi sahabiler, muhataplarına abdest almada ihtimam göstermelerini hatırlatmak istemişler ve Hiz. Peygamber’in bu kelamının önüne yahut sonuna أسبغوا الوضوء “Abdesti tam alınız!” diye tavsiye niteliğinde bir cümle eklemiştir. Sahabe-nin bu tavsiyesi, kimi ravilerin dikkatsizliği neticesinde Rasûlullah’ın kelamına derc edilerek rivayet edilmiştir. Hadis münekkidleri, muhtelif versiyonları göz önüne alarak merfû ile mevkûf ifadeleri tefrik etmişlerdir. Bu arada idrâcın hangi ravi(ler)den kaynaklandığını belirlemişlerdir. Bu konudaki rivayetler şöyledir:

Ebû Hureyre (56/676) rivayeti: Ebû Hureyre (r) bir topluluğun mataradan abdest aldıklarını ve ayaklarını yıkamalarında ihtimam göstermediklerini gördü. Onlara şu hatırlatmada bulundu: Abdesti tam alınız; zira ben Ebu’l-Kâsım’ın (Hiz. Peygamber’in) şöyle buyurduğunu işittim: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁴⁶

Bu rivayetin muhtelif versiyonlarına temas eden Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), “Abdesti tam alınız.” ifadesinin mevkûf olduğunu ancak Ebû Katan Amr b. Heysem (200/815) ile Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî’nin (205/820) Şu’be (160/776) kanalıyla Muhammed b. Ziyâd’dan (ö.?), onun da Ebû Hureyre’den rivayetlerinde bu ifadeyi merfû yapmakla hataya düştüklerini belirtir. Akabinde rivayetin muhtelif tariklerini sırasıyla zikreder ve Huşeym b. Beşîr (183/800), Ğunder (193/809), Veki’ (197/812), Tayâlisî (204/819), Vehb b. Cerîr (206/821), Âdem b. Ebi İyâs (221/836), Âsım b. Ali (221/836), Ali b. Ca’d (230/845)... gibi kalabalık bir topluluğun Şu’be yoluyla bunu Ebû Hureyre’nin sözü (mevkûf) olarak doğru bir şekilde naklettiklerini kaydeder.⁴⁷

Abdullah b. Amr (65/684) rivayeti: Rasûlullah (s) sahâbeden bir topluluğun abdest alırlarken ökçelerini kuru bıraktıklarına şahit o-

⁴⁶ Buhârî, “Vudû” 29; Müslim, “Tahâre” 28, 29; Tirmizî, “Tahâre” 30; Dârimî, “Tahâre” 35; Ahmed, *Müsned*, II, 228, 284, 406, 409, 430, 467; Tayâlisî, *Müsned*, II, 498; Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 21; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, I, 32.

⁴⁷ Hatîb, *el-Fasl li’l-vasli’l-mudrec*, I, 159-165.

lur. Bunun üzerine onlara şöyle seslenir: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!* [Abdesti tam alınız.]”⁴⁸

Bu rivayetteki idrâc, Cerîr (188/804) ile Vekî’ (197/812) tarafından nakledilen versiyonlarda görülmektedir. Buna mukabil Ebû Avâne (176/792) versiyonu müdrec değildir.⁴⁹

Abdullah b. Ömer (73/692) rivayeti: Rasûlullah (s) abdest alan bir topluluğun ökçelerinin kuru kaldığını görünce “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!* [Abdesti tam alınız.]” buyurdu.⁵⁰ İbn Mâce’nin naklettiği bu rivayetteki idrâc, Vekî’(197/812) tarafından olmalıdır.

Hâlid b. Velid (21/642), Amr b. Âs (43/664), Yezid b. Ebî Süfyan (18/639), Şurahbîl b. Hasene (18/639) rivayeti: Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: “[Abdesti tam alınız.] *Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁵¹ İbn Mâce bu rivayeti dört sahabeden tek isnâdla kaydetmektedir. Hadisteki idrâc ise Velid b. Müslim’den (195/810) kaynaklanmaktadır. O, çok tedlis ve tesviye yapan bir ravidir.⁵² Öyle ki Velid b. Müslim, yukarıdaki hadisin muhtelif versiyonlarını tek isnâd ve tek metin halinde rivayet etmekle hem tedlis hem idrâc yapmaktadır.

Âişe (58/678) rivayeti: Hz. Âişe (r) kardeşi Abdurrahman’ı (53/673) abdest alırken gördü ve ona şöyle seslendi: “Abdesti eksiksiz al; zira ben Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu işittim: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁵³ Bu rivayetin bütün versiyonlarında sahabe sözü ile Rasûlullah’ın sözü birbirinden tefrik edilerek zikredilmektedir. Dolayısıyla Hz. Âişe rivayetinde idrâc şaibesi yoktur. Aynı şekilde aşağıdaki muhtelif rivayetlerde de idrâc yoktur:

Ebû Zer (32/652) rivayeti: Biz abdest alıyorduk. Rasûlullah (s) bize doğru ilerledi ve şöyle seslendi: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁵⁴

Muaykîb (40/660) rivayeti: Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁵⁵

⁴⁸ Müslim, “Tahâre” 26; Ebû Dâvûd, “Tahâre” 46; Nesâî, “Tahâre” 89, 106; Dârimî, “Tahâre” 35; Ahmed, *Müsned*, II, 193; Tayâlisî, *Müsned*, I, 302; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 32.

⁴⁹ Bkz. *Buhârî*, “Vudû” 27; Müslim, “Tahâre” 26, 27; Ahmed, *Müsned*, II, 205, 226.

⁵⁰ İbn Mâce, “Tahâre” 55.

⁵¹ İbn Mâce, “Tahâre” 55.

⁵² Velid b. Müslim hakkındaki cerh ve ta’dil değerlendirmeleri için bkz. İbn Hibban, *Kitâbu’l- Mecrûhîn*, I, 91; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, IV, 347; İbn Hacer, *Tehzîbu’t- Tehzîb*, VI, 98.

⁵³ Müslim, “Tahâre” 25; İbn Mâce, “Tahâre” 55; *Muvatta’*, “Tahâre” 5; Ahmed, *Müsned*, VI, 81, 84, 99, 112, 191, 258; Tayâlisî, *Müsned*, I, 217; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 32.

⁵⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 22.

⁵⁵ Ahmed, *Müsned*, III, 426, V, 425; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, XX, 350.

Câbir b. Abdillâh (78/697) rivayeti: Rasûlullah (s) ashabdan bir topluluğu abdest alırlarken gördü. Ökçelerini suyla yıkamamışlardı. Onlara şöyle seslendi: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁵⁶

Ebû Umâme (86/706) rivayeti: Rasûlullah (s) ashabdan bir topluluğu abdest alırlarken gördü. Onlardan kimisinin ökçesi tam ıslanmamıştı. Onlara şöyle seslendi: “*Cehennemde yanacak ökçelerin vay haline!*”⁵⁷

Abdullah b. Hâris b. Cez’ (86/706) rivayeti: Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: “[*Kıyamet günü*] *cehennemde yanacak ökçelerin [ve ayak tabanlarının] vay haline!*”⁵⁸

Bu son rivayetteki “kıyamet günü” tabiri ile “ve ayak tabanlarının” ifadesinin metne yapılan birer ziyade olduğu görülmektedir. Diğer sahabilerden gelen metinlerde bu lafızlara rastlanmamaktadır. Bir yönüyle şâz olan bu ifadeler, bazı versiyonlarda Abdullah b. Vehb el-Mısrî’den (197/813) bazısında ise Abdullah b. Lehiâ el-Mısrî’den (174/790) gelmektedir.

4. Hadisteki ifadenin Hz. Peygamber’e ait olabileceğine ihtimal verilmemesi

Bununla ilgili olarak Ebû Hureyre’nin naklettiği bir hadisteki mevkûf olması daha münasip görülen bir ifadenin muhaddisler tarafından dile getirilmesini tahlil edelim:

Rasûlullah (s) Allah’ın emrini yerine getiren ve efendisine hizmette kusur etmeyen köle için iki kat ecir/sevap verildiğini ifade buyurur. Buharî, Ebû Hureyre’den gelen bu rivayeti şöyle nakleder:

للعبد المملوك الصالح أجران [والذي نفسي بيده لولا الجهاد في سبيل الله والحج وبر أمي لأحببت أن أموت وأنا مملوك]

Rasûlullah (s) buyurdu ki: *Salih bir köle için iki kat ecir vardır.* [Nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin olsun ki, eğer Allah yolunda cihat ile hac ve bir de anneme iyilik yapmak olmasaydı köle olarak ölmeyi tercih ederdim.]⁵⁹

Burada iki kat ecir verileceğini ifade eden Hz. Peygamber’dir. Fakat kölelikle ilgili temenni cümlesi Ebû Hureyre’ye aittir. Zira Hz. Peygamber’in annesi o sırada hayatta değildi ki onu hoşnut etme kaygısını taşışın. Hem bir peygamberin köle olarak ölmeyi temenni etmesine ihtimal verilemez. Buharî’nin rivayetinde Ebû Hureyre’nin sözü, Hz. Peygamber’in sözünün devamı gibi nakledilmektedir.⁶⁰ Hadisteki bu idrâc, ravilerden Hibbân b. Musa (233/848) yahut Abdul-

⁵⁶ *İbn Mâce*, “Tahâre” 55; Ahmed, *Müsned*, III, 316; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 32

⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 32; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, VIII, 289, 290.

⁵⁸ Ahmed, *Müsned*, IV, 190, 191; Hâkim, *Müstedrek*, I, 267.

⁵⁹ *Buharî*, “İtk” 6.

⁶⁰ Suyûtî, *Tedrib*, s. 176.

lah b. Vehb el-Mısri'ye (197/813) atfedilmektedir.⁶¹ Müslim'in kaydettiği rivayette ise mezkûr ifade Ebû Hureyre'nin sözü olarak rivayet edilmektedir.⁶²

Öte yandan Ebû Hureyre'nin bakmakla yükümlü olduğu bir annesinden söz edilmekte, hatta bu sebeple annesinin vefatına yakın bir dönemde cihat ve hac yapamadığından bahsedilmektedir. Annesinin adı Ümeyme'dir.⁶³ Bütün bu bilgilerden de anlaşılmaktadır ki, hadisteki temenni Ebû Hureyre'nin hal tercemesine mutabıktır. Hz. Peygamber hakkında ise muhaldir/imkansızdır.

5. Metindeki ifadelerden, karinelere ve lafızların delaletinden hareketle müdrec hususlarının tespiti

Bununla ilgili olarak Buhari'nin Enes b. Mâlik'den (92/711) naklettiği bir rivayeti inceleyelim:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي العصر والشمس مرتفعة حية فيذهب الذاهب إلى العوالي فيأتيهم والشمس مرتفعة [ويعض العوالي من المدينة على أربعة أميال أو نحوه]

Rasûlullah (s) ikinci namazını güneş yüksekte ve parlak iken kılmakta idi. Uzak mahalleye giden kimse oraya ulaştığında güneş hâlâ tepede olurdu. [Bazı mahalleler ise Medine'den dört mil kadar uzakta idi.]⁶⁴

Suyûtî (911/1505), "Bazı mahalleler ise Medine'den dört mil kadar uzakta idi." ifadesinin Zuhri'ye ait bir açıklama cümlesi olduğunu kaydeder.⁶⁵ Her ne kadar Buhari'nin ravisi bunu sahabe sözünün devamı gibi nakletmekte ise de Ebû Dâvûd'un ravisi Zuhri'nin adını zikrederek bu ifadeyi Zuhri'ye nisbet eder.⁶⁶ Müslim'in Zuhri yoluyla Enes'den rivayetinde ise böyle bir ziyade yoktur.⁶⁷

Bu arada metindeki karinelere dayanarak şunu ifade edebiliriz: Mil (ميل - أميال) tabiri, asr-ı saâdetde kullanılan bir mesafe ölçüsü değildir. Ancak sonraki dönemlerde fethedilen ülkelerden İslam kültürüne geçmiştir. Dolayısıyla merfû ya da merfû hükmündeki hadislerde sözü edilen bütün mil ifadeleri, tabiîn ricâlinin ya da sonrasındaki ravilerin yorumlarıdır. Aynı şekilde yukarıdaki rivayette geçen "mil" ifadesiyle irtibatlı cümlenin Zuhri gibi ravilere ait söz ve yorum olduğu söylenebilir.

IV. Müdrec Hadisin Hükümü

Bu konudaki hükümlere geçmeden önce şu hususu hatırlat-

⁶¹ Hatîb, *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec*, I, 159-167; Suyûtî, *el-Medrec ile'l-mudrec*, s. 35.

⁶² Bkz. Müslim, "Eymân" 44.

⁶³ İbn Hacer, *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*, Beyrut 1328, VII, 442, 517.

⁶⁴ Buhari, "Mevâkit" 13.

⁶⁵ Suyûtî, *el-Medrec ile'l-mudrec*, s. 46.

⁶⁶ Ebû Dâvûd, "Salât" 5.

⁶⁷ Müslim, "Mesâcid" 192. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, "Salât" 5; Ahmed, *Müsned*, III, 223; İbn Hibbân, *Sahih*, IV, 385.

makta yarar var: Yukarıda kaydedilen misallerde de görüldüğü üzere, sahabî ravi olsun daha sonrakiler olsun, rivayetlerinde kendilerine ait bazı söz veya açıklamalara yer verirler. Sonraki raviler de mezkûr sözün kime ait olduğunu belirterek Hz. Peygamber'in kelamıyla karışmaması için "ben derim ki, falan şahıs der ki" şeklinde atıfta bulunmaya ihtimam gösterirler. Ancak kimi raviler bu atıfları bilerek ya da bilmeyerek hazfederler. Hatta bazen Hz. Peygamber'in sözünün devamı gibi naklederler. Esasen idrâc kapsamında ele alınan bu tür hatalar, ekseriyet itibariyle sözü söyleyen şahıstan değil, daha sonraki ravi(ler)den kaynaklanmaktadır. Nitekim rivayetlerin muhtelif versiyonlarına dikkat edildiğinde kimisinde sahabe yahut tabiîm ravisine ait ifadeler tasrih edilirken kimisinde tasrih edilmemektedir. Dolayısıyla bazı ravilerin bunu ihmal ettikleri veya eksik naklettikleri anlaşılmaktadır. Bu ise ravinin dikkatsizliği, dalgınlığı, farklı algılaması, eksik anlaması, noksan ifade etmesi vs. türünden rivayete yansımaktadır. Oysa bu tür idrâclarda Rasûlullah'ın kelamı arasına kendi sözleri karışan şahısların hiçbir dahli bulunmamaktadır. Dolayısıyla idrâcın hangi raviden kaynaklandığını çok iyi tespit etmek gerekmektedir. Aksi takdirde kimi araştırmacıların yaptığı gibi sahabeyi kasten idrâc yapmakla itham etmeleri şeklinde çok bariz hatalara düşmeleri söz konusudur.⁶⁸

O halde idrâcın kasıtlı olup olmadığı noktasında ravilere bakan yönü üzerinde daha temkinli durulmalıdır. Ayrıca hadis metodolojisinin yanı sıra idrâcın inceliklerinin bilinmesi, rivayetlerin detaylı araştırılması, idrâcın sebep ve sonuçlarına ilişkin ravi fonksiyonlarının çok yönlü teşhis edilmesi gerekmektedir.

Muhaddislerin çirkin gördükleri ve ravisini cerh ettikleri idrâc, kasıtlı yapılandır. Çünkü ravi böyle yapmakla Hz. Peygamber'in söylemediği şeyleri ona nisbet etme cüretinde bulunmaktadır. Bu yönüyle idrâc, Hz. Peygamber'e ait olmayan ifadeyi Onun kelamı arasına sokuşturmak demektir. Bu ise bir nevi yalan ve tedlis sayılmaktadır. Bunu yapan ravi tenkit edilir ve naklettiği rivayetin müdrec olduğu beyan edilir.

Hadisleri kasıtlı olarak müdrec hale getiren ravi için kimi muhaddisler *müdrîc*, kimisi *midrâc*, kimisi de *derrâc* gibi cerh ifadelerini kullanmışlardır.

Müdrec bir hadisle ihticâc ya da amel edilmesi konusunda muhaddislerle fakihler titiz davanmışlar ve Hz. Peygamber'e ait sö-

⁶⁸ Mesela meslektaşlarımızdan H. Musa Bağcı, *Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu* adlı kitabında (Ankara 2004) bu konuda bazı sahabilerin rivayetlerinden örnekler vermekte; ancak kimi raviler tarafından hatalı nakledilen versiyonlarda vaki olan idrâcî sahabeye atfederek sahabeyi idrâc yapmakla veya idrâca sebep olmakla itham etmektedir (bkz. s. 85-91).

zün mutlaka tespit edilmesini şart koşmuşlardır. Bu bağlamda İbnu's-Salâh (643/1245), kasten idrâc yapmanın caiz olmadığını kaydeder.⁶⁹

Nevevî (676/1277), her türlü idrâcın haram olduğunu ifade ederek bu görüşe destek verir. Suyûtî (911/1505) ise hadis ve fıkıh ehlinin bu hususta icmâ ettiklerini belirterek önce Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî'nin (489/1096) şu sözüne atıfta bulunur: "Kasten idrâc yapanlar âdil olmaktan çıkar ve kelimeleri yerlerinden değiştiren/tahrîf edenlerin [5.el-Mâide 13 âyetinde zemmedilen kimselerin] zümresine iltihak eder." Akabinde idrâcın keyfiyetine göre bir ayrıma gider ve her türlü idrâcını haram kabul etmenin doğru olmadığını şöyle vurgular: "Bana göre hadisteki garîb lafızları açıklamak maksadıyla yapılan idrâca mâni olunamaz. Bu sebeptendir ki imamlardan Zuhri ve başkaları bunu yapmışlardır (beis görmemişlerdir)."⁷⁰

Dolayısıyla hadisteki garîb lafızları açıklamak, muhtevadaki kapalılığı gidermek, doğru anlaşılmasına katkıda bulunmak vb. sebeplerden dolayı metne yapılan ziyadeler haram/yasak olan idrâc kapsamından ayrı tutulmaktadır. Eğer ravi sika ise yaptığı açıklama/ziyâde için müsamaha gösterilmekte ve bunun hadisin sıhhatine zarar vermeyeceği öngörülmektedir. Nitekim muhaddislere göre زيادة الثقة مقبولة "Sika ravinin ziyadesi makbûldür."⁷¹ kaidesi bu hususu da kapsamaktadır. Bununla beraber ravilerin lafızları korumaları noktasında hassasiyet göstermeleri ve yapılan ziyadeyi kimin yaptığını beyan etmeleri gerekli görülmektedir. Bu bağlamda tabiîn dönemi muhaddislerinden Mûsa b. Ukbe (141/758), hadislere yeri geldikçe açıklama ekleyen muâsırı Zuhri'ye (124/741) şu tavsiyede bulunduğu görülmektedir: "Rasûlullah'ın kelamıyla seninki karışacak ise kendi kelâmını Rasûlullah'ın kelamından ayır."⁷²

Şayet ravi yanılarak idrâca yol açmış ise, bu durum ravi için mutlak bir kusur teşkil etmez. Fakat ravi dikkatsiz ve çok hata yapan bir şahıs ise, bu çeşit hataların çoğalması halinde zabt ve itkan bakımından tenkit edilir ve naklettiği rivayetin za'fiyetine hükmedilir. Eğer kasten idrâc yapmakta ısrarlı ise adaleti sâkıt olur.

V. Müdrec Hadislere Yönelik Eserler

Hadislerdeki idrâc ve müdrec hadisler konusunda hadis usûlüne dair kitapların yanı sıra hadis şerhlerinde bir kısım örnekler sunulmaktadır. Bu arada kimi tefsir, tarih, tabakât ve ricâl kitapların-

⁶⁹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 98; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 77; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 211.

⁷⁰ Suyûtî, *Tedrib*, s. 179; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 211.

⁷¹ Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, s. 40; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (nşr. Ahmed Umer Hâşim), Beyrut 1986, s. 464.

⁷² Suyûtî, *el-Medrec ile'l-mudrec*, s. 28.

da da bazı örneklerle rastlamak mümkündür.

Müdreç hadislerine dair müstakil eserler ise şunlardır:

1) Hatib el-Bağdâdî'nin (463/1071) *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec* adlı eseri: İbnu's-Salâh *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec fi'n-nakl* adıyla atıfta bulunduğu bu eserin müdreç hadis konusunda her türlü hususu ihtiva ettiğini belirtmiştir.⁷³ İbn Kesîr, *Faslu'l-vasl li mâ udrice fi'n-nakl* adıyla tanıttığı bu kitabın kapsamlı ve çok faydalı bir eser olduğunu söylemiştir.⁷⁴ Aşağıda da zikredileceği üzere İbn Hacer'in bu eser üzerine yaptığı bir ihtisar ve tehzîb/tanzim çalışması bulunmaktadır.

Bilindiği kadarıyla Hatib el-Bağdâdî'nin bu eseri, müdreç hadisler konusunda yazılan kapsamlı ilk eserdir. Hadislerin isnâd veya metinlerinde vaki olan müdreç hususları detaylı olarak tahlil etmektedir. Sonraki muhaddislere de kaynaklık yapan bu eser, Muhammed Matar ez-Zehrânî tarafından tahkiki yapılarak *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec* adıyla iki cilt halinde neşredilmiştir (Riyad 1418).

2) İbn Hacer (852/1448), Hatib el-Bağdâdî'nin mezkûr eseri üzerine *Takribu'l-menhec bi tertibi'l-mudrec* adını verdiği ihtisar çalışması yapmıştır. Hadisleri bab ve müsnedlere göre yeniden tertip etmiştir. Ayrıca kendisi de bazı ilavelerde bulunmuştur.⁷⁵ Ancak bu eserin nerede olduğu bilinmemektedir. Aşağıda tanıtacağımız Suyûti'nin kitabı ise İbn Hacer'in bu eseri üzerine yapılmış bir ihtisar çalışmasıdır.

3) Suyûti'nin (911/1505) *el-Medrec ile'l-mudrec* adlı eseri

Suyûti, İbn Hacer'in *Takribu'l-menhec bi tertibi'l-mudrec*'ini ihtisar ederek yeniden tanzim etmiştir. İbn Hacer'in kaydettiği müdreç rivayetlere dair örneklerden sadece hadis metinlerinde vaki olan müdreç hususları kitabına almıştır. Ayrıca daha başka müdreç hadislerden de ilavelerde bulunmuştur. Kitabında toplam yetmiş rivayeti tahlil etmektedir. Rivayetlerin üzerinde kısa ve öz ifadelerle durmakta ve kimi zaman idrâc yapan ravinin adını zikretmektedir. Suyûti'nin ince hacimli bu muhtasar çalışması, birkaç hadis risalesinin bir araya getirildiği tek ciltlik *Mecmûatu resâil fi ulûmi'l-hadîs* adlı kitabın arasında neşredilmiştir (Beyrut 1985).

VI. Sonuç

Muhaddisler, rivayetlerin lafızları üzerinde fevkalade titizlik göstermişlerdir. Cüz'î olsun küllî olsun lafız farklılıklarına yer vermişlerdir. Isnâd ve metne sonradan eklenen ifadeleri ise idrâc/müdreç kapsamında ele almışlardır. İdrâc, genel anlamda hadis metninde

⁷³ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 98.

⁷⁴ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs (el-Bâisu'l-hasîs)*'le birlikte), Beyrut, ts., s. 74.

⁷⁵ Suyûti, *el-Medrec ile'l-mudrec*, s. 7; a.mlf., *Tedrib*, s. 179; Emîr es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr*, II, 66.

olmayan bir ifadenin metne katılması, diğere bir ifadeyle şahısların sözlerinin Hz. Peygamber'in kelamına ilhak/idrâc edilmesi demektir.

Hadis uzmanları, rivayetlerin muhtelif versiyonlarını tetkik ederek müdrec hususları büyük bir maharetle tespit etmişlerdir. Bu konuda telif ettikleri müstakil eserlerde müdrec hadisleri tanıttıkları gibi, hadis usûlü, şerhler, rical, tabakat, cerh ve ta'dil kitaplarında da yer yer bu tür tespitlere yer vermişlerdir. Bu sayede hadislerin doğru anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Hadis münekkidlerinin bu fevkalade ilmi gayretleri, onların rivayet ilimlerinde mahir olduklarını ve isnadlarla metinleri çok iyi tanıdıklarını göstermektedir. Ayrıca onların metin tenkidine gereken önemi verdiklerini de ortaya koymaktadır.

Bununla beraber geçmişte yapılan çalışmalarla idrâc /müdrec konusundaki bütün problemlerin çözümlendiği söylenemez. Kaldı ki hadis münekkidlerinin her hadisi bu kapsamda gözden geçirdikleri iddia edilemez. Bu itibarla hadislerle istidlâl ve istinbât edilirken sadece bir versiyon ile yetinmek uygun olmaz. Mutlaka öteki versiyonlara da bakılmalı, hatta mümkünse metin inşâsı işlemi yapılmalıdır. Zira tespit edilemeyen veya gözden kaçan hususlar olabilir. Hadislerdeki şâz, illet, idrâc, ziyâde... vs. nevinden hataları teşhis/tespit etmeye matuf çalışmalar, çok yönlü tahlil gerektirmektedir. İdrâc/müdrec konusunda dün olduğu kadar bugün de önemli bulgulara ulaşmak mümkündür. Kuşkusuz bu konuda yapılacak detaylı araştırmalar, rivayetlerin durumunu daha iyi tanımaya ve ilim ehlinin istifadesine sunmaya katkı sağlayacaktır.